

Eiler Ferenc

Magyar nemzetiségpolitika és a magyarországi németek az elmúlt száz évben

A magyar állam szerveinek és politizáló közvéleményének kisebbségekhez (így a németiséghez) való viszonyulását az első világháborút követő időszakban több tényező is negatívan befolyásolta. Az első ilyen tényező a nemzetfogalom tartalmi változása volt. 1868 után hivatalosan az egy és oszthatatlan politikai magyar nemzet koncepciója volt érvényben, mely szerint az állam minden polgára a magyar nemzet részének tekintendő. A századforduló tájékán azonban az asszimilációs törekvésekkel párhuzamosan egyre jobban erősödött a kulturális nemzetfelfogás, amely a trianoni békeszerződés után még inkább teret nyert. Eszerint az állam más anyanyelvű és kultúrájú lakosai nem részei a magyar nemzetnek, hanem ők az állam más nemzetiségű polgárai. A kisebbségekkel szembeni távolságtartást, óvatosságot, esetenként ellenségességet azonban a világháború és annak következményei is felerősítették. Egyrészt a háború és a győzelem érdekében bevetett propagandagépezet szükségképpen minden országban, így Magyarországon is felerősítette a nacionalizmust. A világháborús vereség, a terület- és lakosságvesztés ugyanebben az irányban hatott. A vereség után idegen (cseh, román, szerb) csapatok szállták meg az ország egyes részeit, s ez a tény az addigi hátországgal is megismertette a kiszolgáltatottság érzését, egyúttal pedig ráébresztette a lakosságot arra, hogy a háború alatt sokat hangoztatott etnikai elv érvényesülése csak másodlagos jelentőséggel bír a határok megvonásánál. A nemzetiségek elszakadási törekvései sokakat megerősítettek abban a meggyőződésben, hogy az állampolgári lojalitás parancsa a más nemzetiségű lakosság számára csak másodlagos jelentőségű, amit felülír az anyanemzethez való tartozás ténye. Az sem tett jót a helyzetnek, hogy túl sokáig elhúzódott Burgenland és a baranyai háromszög kérdésének rendezése. Emellett az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az ígéretekkel szemben a magyar területekhez jutó utódállamok erősen nemzetiesítő államok lettek, amelyek korlátozták a kisebbség jogait, mindenekelőtt a magyarokét. A volt magyarországi nemzetiségek pedig viszonylag ritkán „áll-

tak ki” a magyarokat ért jogsérelem miatt a magyar politikai közösségek mellett. Mindezeknek az lett a következménye, hogy a magyar állam és a politizáló közvélemény nagy része számára a magyar kisebbségek kérdése sorskérdéssé vált, a magyarországi kisebbségek pedig mintha nem is léteztek volna, ha azonban mégis észrevették őket, akkor inkább zavaró tényezőnek számítottak.

A magyarországi németek esetében – eltekintve az erdélyi szászoktól – a XX. század első két évtizedéig semmi esetre sem beszélhetünk kollektív entitásról. A németek legtöbbször többes kötődésű volt, lojalitásának fókuszában pedig a szülőföld állt. Hazájuknak természetesen Magyarországot tekintették, németiségüket, anyanyelvüket, kultúrájukat pedig legtöbbször reflektálatlan evidenciaként élték meg. Az, hogy ez a helyzet megváltozott, külső és belső hatások eredőjeként értelmezhető. Az Össznémet Szövetség – Délkelet-Európa-politikájának részeként – már az 1890-es években meglehetősen intenzív kampányt fejtett ki a magyarországi németek asszimilációja ellen. Kiadványokkal, újságcikkekkel támadták a magyar nemzetiségpolitikát. Tevékenységük szerepet játszott abban is, hogy 1906-ban megalakult a Magyarországi Német Néppárt, melyben a szász aktivisták mellett főleg a bánáti és részben bácskai németek vittek vezető szerepet. A párt szervezése mellett a belső hatások közül kiemelendők a világháborús front- és hátországbeli, németországi, s a különböző tájegységekről származó magyarországi német katonákkal való találkozások. Ugyanígy a sajtó is, amely a német-magyar fegyverbarátságot éltette, valamint az a tény, hogy a háborús vereség után, a békeszerződés megkötéséig viszonylag jelentős tér nyílt a nemzetiségi szervezkedések előtt: német pártok alakultak, a nemzetiségi oktatás kérdését hivatalosan is az anyanyelvű hallgatók érdekeinek megfelelően kezdték el szabályozni, sőt egy magyarországi németet neveztek ki nemzetiségi miniszternek, a népcsoport megszervezésének igényével már 1917-ben fellépő Jakob Bleyert.

A két világháború közötti magyarországi nemzetiségpolitikát némi leegyszerűsítéssel a magyar

állam – Németország – német nemzetiség hármastagjainak aktivitásán, egymáshoz való viszonyán keresztül lehet a leginkább megragadni. Ebben a modellben a magyar állam egyértelműen nemzetisítő államként lépett fel. A nemzetiségi kérdést szigorúan belülynek tekintette, s 1938-ig, az első bécsi döntésig sikerült is minden német oldalról érkező hivatalos beavatkozási kísérletet elhárítania. Magyarországon a nemzetiség élet- és vagyonbiztonsága garantált volt. A kormányok nemzetiségpolitikája formailag többé-kevésbé megfelelt a trianoni szerződésben előírt kisebbségvédelmi elvárásoknak – de egy lépéssel sem terjeszkedett túl az elsősorban individuális jogokra koncentrált előírásokon. A németeknek húsz éven keresztül nem lehettek etnikai alapú pártjaik, viszont engedélyezték kulturális – valójában politikai aktivitást is kifejtő – egyesületeik: a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE), majd a Volksbund működését. Mindezt szigorú ellenőrzés mellett, ami a közigazgatás, a kormánybiztos, a bizalmi emberek révén valósult meg. Az állami akarat azonban mégsem érvényesült minden esetben, mivel az egyházak és a sajtó is keresztülhúzhatta, de legalábbis megnehezíthette a kormányzatok szándékainak keresztülvitelét. (Az egyházak például a korszak végéig a miniszterelnökség kérésére sem alakították át iskoláikat a nemzetiségi oktatáshoz közelebb álló típusra, a nacionalista sajtótermékek pedig gyakran minden, a nemzetiség érdekében álló tervet pergőtűzzel fogadtak.)

A német állam kezdettől fogva titkosan támogatta az MNNE-t, majd később a Népinémet Bajtársakat (a szervezetből a harmincas években kizárt, Franz Basch körül tömörülő radikálisabb irányzatot), végül pedig a Volksbundot anyagilag, propagandával és ösztöndíjakkal is. A támogatás kérdését azonban 1938–1940-ig (a két bécsi döntésig) lényegében alárendelte a német-magyar politikai és gazdasági kapcsolatoknak. Ekkor zsarolási potenciáljával élve kikényszerítette akaratának elfogadását a magyar kormánynál, s egyedüli német szervezetként ismertette el a nemzetiszocialista Németország által favorizált Volksbundot. A háború alatt eszközként használta a kisebbséget, s a katonai utánpótlásra, valamint a gazdasági erőforrások mobilizálására irányuló feladatot szánt neki, sőt tervbe vette a népcsoport háború utáni áttelepítését is.

A modell harmadik csúcán a német nemzetiség állt, az őt megjelenítő szervezetekkel (MNNE, Volksbund). Mindkét szervezet egységtörekvésekkel lépett fel, s az országos méretű, helyi szintre fókuszáló szervezőmunka fő célja a népcsoporton belüli kohézió megteremtése volt, amelyre szándékaik szerint sikerrel építhettek volna a magyar állam felé megfogalmazott emancipációs törekvéseik is (oktatás, nyelvhasználat, szabad szervezkedés). A Volksbund 1941 után ezen túllépett, s magának vindikálta a jogot a magyarországi németek ügyeinek intézésére. A népcsoporton belül azonban nem sikerült

megteremteni az egységet, Bleyer halála után kirobant a koncepciók harca, amely végül a Volksbund győzelmét hozta el. Bár – jelentős mértékben a nagypolitikai helyzetnek köszönhetően – a Volksbund szervezettsége sokkal előrehaladottabb és mélyebb volt, mint az MNNE-é, a megosztottság nem szűnt meg, még ha időlegesen látszólag vissza is szorult. A kitelepítéstől való félelem, a kényszersorozás kérdése, a nemzedéki és szociális ellentétek a háború utolsó szakaszára teljesen megosztották a közösséget, s a Volksbund támogatottságának visszaszorulásához vezettek. Tény, hogy az MNNE-nek soha nem volt akkora mozgásteret, mint a Volksbundnak, de utóbbinak, ennek ellenére sem sikerült kiharcolnia az „állam az államban” helyzetet, amit a Harmadik Birodalom eredetileg e szervezetnek szánt.

1945 és 1949 között nem beszélhetünk a német kisebbség egyéni és közösségi életének kereteit meghatározó kedvező nemzetiségpolitikáról. Ezek a kollektív bűnösség elvére épülő jogfosztás, vagyonelkobzás és kitelepítés évei voltak. Bár az új politikai elit azt hangoztatta, hogy a szövetségesek parancsának tesz eleget a kitelepítés végrehajtásával és erőltetésével, valójában ez a kommunikáció csupán a saját felelősség elkendőzésére szolgált. A cél az volt, hogy végleg megszabaduljanak a németektől, hiszen terhes volt a két világháború közötti és a háború alatti aktivitásuk, nem is beszélve arról, hogy ingó és ingatlan vagyonukat egy felülről végrehajtott, erőszakos eszközökkel kivitelezett társadalmi újraelosztás részeként – magyarországi és áttelepített – magyar telepéseknek szánták. Végül a magyar kormány és a pártok igyekezete ellenére is csak a németek felét, kb. 220 ezer embert sikerült kitelepíteni. Az itt maradókra ezek az évek bénítóan hatottak: a következő évtizedekben a legtöbben visszavonultak német nyelvhasználatukkal a magánéletbe, óvakodtak a nemzetiségi kérdés feszegetésétől, fásultság, közöny és nagyfokú nyelvvesztés volt megfigyelhető körükben.

Az 1949 és 1989 közötti „szocialista” nemzetiségpolitika nem volt az egész korszakban egységes, s nagy vonalakban – a további tagolás lehetőségét elismerve – két hosszabb időszakra bontható. A kommunista hatalomátvételtől az 1968-as pártkongresszusig tartó időszak fő hívószava az „automatizmus” volt, amelyen azt értették, hogy a szocializmus építésének előrehaladása során minden társadalmi probléma magától megoldódik, így a nemzetiségi kérdés is. Ebben a két évtizedben a politikai és közigazgatási elit valójában a kisebbségi közösségek asszimilációjában látta a valódi megoldást, ha ezt nyilvánosan nem is hangsúlyozták túl. A második időszak a „korlátozott liberalizálás” két évtizede volt, amikor az állampárt felhagyott az asszimiláció elősegítésének erőltetésével, s elkezdte lassan-lassan értéknek tekinteni a kisebbségek nyelvtudását, másik kultúrához való kötődését. A hivatalos ideológia ezzel kapcsolatban a nemzetiségek „híd-szerepe” volt az anyanemzetek felé – nem utolsó sorban

a szomszéd államokban élő magyarság helyzetének javítási szándékától ösztönözve. Ezekben az évtizedekben (pontosabban 1955 után, amikor a többi nemzetiséghez hasonlóan végre megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége is) nem volt lényegi különbség a német és az egyéb elismert kisebbségekkel szemben alkalmazott állami politikában, bár az 1945–1949 közti időszak eseményei és beidegződései nem múltak el nyomtalanul sem a németsegen, sem a közigazgatáson, sem pedig a párt-eliten belül, s ez a tény nemritkán hátrányosan érintette a helyi német közösségeket.

A „szocialista korszakban” az állami nemzetiségpolitikának a nemzetiségek nem alanyai, hanem csupán tárgyai voltak. A stratégiai döntések meghozatalába az állami és pártszervek nem vonták be magukat a kisebbségeket, még ha egy idő után „vezetők” véleményét egyes ügyekben ki is kérték. A szerveződést szigorú korlátok közt tartották, a német lakosság érdekeit megjelenítő és képviselő német szövetségnek – a többi nemzetiségi szövetséghez hasonlóan – nem voltak helyi csoportjai és nem volt tagsága. Így aztán érdekképviselői funkciója – a vezetők és munkatársak elkötelezettsége és szakértelme ellenére is – valójában fiktívnek volt tekinthető. A szövetségek ténylegesen az illetékes minisztérium és a párt ellenőrzése – s így irányítása – alatt álltak. A cél az volt, hogy a nemzetiségek aktivitása valójában a kulturális életre, a kultúracsoporthoz való kötődésére korlátozódjék. Az 1970-es évektől történtek fokozatos változások, s a Szövetségek kongresszusi küldöttválasztásában megfigyelhetők voltak a lassú „demokratizálódás” elemei. A megyéknél, a járásokban, nemzetiségi bizottságok is alakultak. Ezek a lépések sem fedhették el azonban azt a tényt, hogy a kisebbségek önszerveződése szigorú korlátok közé volt szorítva. Mindezen az sem változtatott, hogy a németeknek is saját hetilapja, kalendáriumuk volt, egy idő után saját rádió- és televízióműsorral rendelkeztek (korlátozott terjedelemben és vételi viszonyok mellett), nemzetiségi báziskönyvtárak alakultak, s egyre több helyre kerültek ki a helységnévtáblák. Az első évtizedek megszorító, kisebbségellenes lépései azonban nem múltak el nyomtalanul: a nemzetiségi oktatás kérdésében az illetékesek ugyan felismerték az okozott problémákat, de ezek orvoslása a korszak végére sem sikerült. (Tanárképzés gondjai, tanárhiány, nem megfelelő tankönyvek, tantervek, a valóban nemzetiségi iskolának tekinthető intézmények alacsony száma stb.) Ennek pedig az lett a következménye, hogy a nyelvismeret és a

nemzetiségi önismeret a magyarországi németek körében jelentősen visszaszorult.

A Német Szövetségnek az 1980-as évekig csak az NDK hivatalos szerveivel, illetve ottani egyesületekkel lehetett – ebben a relációban is szigorúan ellenőrzött – kapcsolata. Az automatizmus időszakának múltával az NDK ösztöndíjakkal, könyvekkel, kulturális és tudományos kapcsolatok megteremtésével támogatta a Szövetségen keresztül a magyarországi németiséget, és szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi németekkel való kapcsolattartás tekintetében kizárólagosságot biztosítson számára a magyar állam. Az NSZK kormányzati szerveivel, valamint a kitelepített németek szervezetével, a Landsmannschafttal tehát szigorúan tilos volt a kapcsolatok ápolása. Ez a helyzet azonban a nyugatnémet-magyar gazdasági kapcsolatok elmélyülésével lassan-lassan megváltozott, s Grósz Károly 1987-es bonni útja meghozta az áttörést: ekkor hivatalosan is kinyilvánították, hogy az NSZK felelősséget érez a magyarországi németekért, s támogatja – anyagilag is – kulturális és oktatási törekvéseiket. Az 1990-es évek német támogatási rendszere, a testvérvárosi kapcsolatok kialakítása, a kulturális és oktatási ösztöndíjak ezekre, a rendszerváltás előtti években meghozott német és magyar együttműködésen alapuló döntésekre nyúltak vissza.

Az 1989/90-es rendszerváltás új időszámítás kezdetét jelentette a magyar állam nemzetiségpolitikájában is. A kulturális autonómia megvalósítását célul kitűző 1993-as kisebbségi törvény előkészítésébe már bevonták magukat a kisebbségeket is. A törvényt, illetve az új rendszert rengeteg kritika érte az évek során, s ezért többször is módosították. A kétségtelenül meglévő problémák ellenére azonban elmondható, hogy az elmúlt huszonöt évben a magyarországi németek megbélyegzettség-érzése, félelme valójában megszűnt. A többségi társadalom felől sem érezhetők olyan törekvések, amelyek a németiség megbélyegzésére irányulnak, s amelyek a szocialista időszakban helyi szinten nem ritkán előfordultak. A többszintű, választáson alapuló nemzetiségi önkormányzati rendszer a civil egyesületekkel való együttműködésben jóval nagyobb mozgásteret kínál a népcsoportnak, mint a szocialista korszak szabályozása. Saját intézményeket alapíthat és tarthat fenn, s az állam nem gördít már akadályt az anyaállami támogatás elé sem. Az, hogy az új szabályozás elegendő lesz-e a német nemzetiség újjáéledéséhez, s a közösség önazonosság-tudatának valódi megerősödéséhez, a következő évtizedek döntik majd el.